

ANALECTA
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

Institute of Archaeology Rzeszów University

RZESZÓW 2012

VOLUME 7

ARCHAEOLOGY IN A TOWN
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

VOLUME 7

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

Rzeszów 2012

Editor

Sławomir Kadrow
slawekkadrow@gmail.com

Editorial Secretary

Magdalena Rzucek
magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editor

Andrzej Rozwałka

Editorial Council

Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb

Volume reviewers

Dr. Mikola Kryvaltsevich – Institute of History,
National Academy of Sciences, Minsk, Belarus
Prof. Jerzy Piekalski – Institute of Archaeology, Wrocław University, Wrocław, Poland
Prof. Włodzimierz Rączkowski – Institute of Prehistory,
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Prof. Petr Sommer – Institute of Archaeology,
Academy of Sciences of CR, Prague, Czech Republic

English proofreading

Dave Cowley

Photo on the cover

Reconstruction of the layout of the dense housing in phase 5
(junction of Dominikańska and Jezuicka Streets in Lublin)
D. Bednarski and J. Tkaczyk

Cover Design

Piotr Wislocki (Mitel)

ISSN 2084-4409

Typesetting and Printing

Mitel

The publications was financed by the
Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Abstracts of articles from *Analecta Archaeologica Ressoviensia* are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address

Institute of Archaeology Rzeszów University
Hoffmanowej 8 Street, 35-016 Rzeszów, Poland
e-mail: iarch@univ.rzeszow.pl
Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Editorial / Od Redakcji	9/10
--------------------------------------	------

Articles / Artykuły

Andrzej Rozwałka

Archaeology in a town, a town in archaeology. Selected issues of archaeological research of historical towns	13
--	----

Archeologia w mieście, miasto w archeologii. Wybrane zagadnienia badań archeologicznych w miastach historycznych	20
--	----

Anna Zalewska

The city as a "promise of ever new discoveries" in the context of <i>re-socialized</i> archaeology and through the prism of <i>second degree</i> archaeology	25
--	----

Miasto jako „obietnica zawsze nowych odkryć” w kontekście archeologii postrzeganej jako dyscyplina skazana na re-socjalizację i z perspektywy archeologii drugiego stopnia	49
--	----

Jan Frolík

Archaeological examination of medieval towns in Bohemia (An overview by an archaeologist)	67
---	----

Badania archeologiczne średniowiecznych miast w Czechach (spojzienie archeologa)	95
--	----

Milan Sýkora

The transformation of the town Chomutov, its command post, fortifications and castle in the Middle Ages and the early Modern period	111
---	-----

Przemiany miasta Chomutova, komendy, fortyfikacji oraz zamku w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych	164
---	-----

Emil Zaitz

The settlement of Kraków before the settlement charter	187
--	-----

Przedlokacyjne osadnictwo na terenie Krakowa	244
--	-----

Zbigniew Pianowski

Some remarks on early medieval churches in Kraków	271
---	-----

Uwagi na temat wczesnośredniowiecznych kościołów aglomeracji krakowskiej	290
--	-----

Jolanta Rodzoś

- The geographical foundations of cultural identity in contemporary Lublin 305
- Geograficzne podstawy tożsamości kulturowej współczesnego Lublina 322

Jacek Tkaczyk

- Building plots under the Old Theatre in Lublin: an example of late medieval and modern building development 333
- Analiza rozwoju zabudowy miejskiej w późnym średniowieczu i nowożytności na przykładzie parcel pod Teatrem Starym w Lublinie 355

Tomasz Dzieńkowski

- Das mittelalterliche Chełm im Lichte archäologischer Quellen 371
- Średniowieczny ośrodek chełmski w świetle źródeł archeologicznych 434

Paweł Lis, Katarzyna Pisarek

- The urban development of Kazimierz Dolny in the Middle Ages from documentary and archaeological sources 459
- Rozwój przestrzeni miejskiej Kazimierza Dolnego w średniowieczu w świetle źródeł pisanych i źródeł archeologicznych 483

Marek Florek

- Rudnik on the San: spatial arrangement and changes in town topography from the mid-sixteenth to late nineteenth century 497
- Rudnik nad Sanem. Układ przestrzenny i przemiany topografii miasta od połowy XVI do końca XIX wieku 519

Rafał Niedźwiadek

- The historical development of Końskowola 531
- Kształtowanie przestrzeni miejskiej w Końskowoli 565

Tomasz Mazecki, Marta Woźniak

- Franziskanerinnen im Stadtraum von Zamość im 17. Jh., im Lichte der archäologisch- historisch- kartographischen Forschungen 585
- Franciszki w przestrzeni miejskiej XVII-wiecznego Zamościa w świetle badań archeologiczno-historyczno-kartograficznych 601

Reviews / Recenzje**Tadeusz Malinowski**

- (rec.): Alina Jaszewska (red.): Wicina. Katalog zabytków metalowych 611

Chronicle / Kronika

**The 80th birthday celebration of Jadwiga Teodorowicz-Czerpińska
80 rocznica urodzin Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej**

Grażyna Michalska, Jacek Studziński

Mrs Jadzia – that sounds proud! 623

Pani Jadzia – to brzmi dumnie! 630

Jan Gurba

An interview of Jadwiga Teodorowicz- Czerpińska by Dr Jan Gurba 633

Wywiad doc. Jana Gurby z Jubilatką – Jadwigą Teodorowicz-Czerepińską 637

Editorial

The seventh volume of this periodical develops two trends seen in a number of earlier volumes of *Analecta Archaeologica Ressorviena*. One trend is to focus on themes and this volume, entitled *Archaeology in a town, a town in archaeology*, addresses the archaeology of medieval and early modern towns. This theme originated at the conference “Towns of Lublin Land in the Middle Ages and Early Modern period. Problems and Research Perspectives“, which was held at MCSU in Lublin, 6–7 December 2007. Our volume presents this topic in a broader geographical context.

The second trend is the attempt to reflect the problems of urban archaeology as a subject of interdisciplinary studies. The predominant archaeological perspective is complemented by articles reflecting on the theory of archaeology of “the second degree”, cultural anthropology, geography, history and urban planning.

This volume also contains contributions celebrating the 80th birthday of eminent art historian Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska, a researcher of urban planning and the urbanisation of Podkarpacie and Lublin areas.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

Od Redakcji

Siódmy tom naszego pisma kontynuuje dwie tendencje, których początki widoczne są w kilku poprzednio wydanych tomach *Analecta Archaeologica Ressoviensia*. Jedną z nich jest skupianie się na wybranych zagadnieniach tematycznych. Niniejszy tom zatytułowany *Archaeology in a town, a town in archaeology* koncentruje się na archeologii miast średniowiecznych i wczesnonowożytnych. Idea ta narodziła się na konferencji „Miasta Lubelszczyzny w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym. Problemy i perspektywy badawcze”, która odbyła się na UMCS w Lublinie w dniach 6–7 grudnia 2007 r. W naszym tomie nadano jej szerszy terytorialnie wymiar.

Druga ze wspomnianych tendencji przejawia się w próbie odzwierciedlenia problemów archeologii miasta jako przedmiotu studiów interdyscyplinarnych. Dominująca perspektywa archeologiczna uzupełniona jest w publikowanych artykułach o refleksje z zakresu teorii archeologii „drugiego stopnia”, antropologii kulturowej, geografii, historii i urbanistyki.

Tom zawiera również część kronikarską poświęconą jubileuszowi 80-lecia urodzin wybitnej historyk sztuki Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej, badaczki urbanistyki i urbanizacji terenów Podkarpacia i Lubelszczyzny.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

ARTICLES / ARTYKUŁY

Zbigniew Pianowski*

Some remarks on early medieval churches in Kraków

ABSTRACT

Z. Pianowski 2012, Some remarks on early medieval churches in Kraków. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 7, 271–304

The research of the oldest churches belonging to Kraków agglomeration have been continuously conducted since the second half of the 19th century. In Kraków there have been about thirty churches including the sacral building from the 11th–13th century. Most of them were recognized during the archaeological and architectural research and the others are known from the written sources. The main discoveries include three pre-Romanesque rotundas in the area of a burg city of Kraków, and a St. Benedykt's rotunda on the Lasota Hill. Further research provide more information regarding the process of using secondary material. The development in the research field makes it possible to change the knowledge about the function of some buildings e.g a semicircular wall from over the Smocza Jama (earlier an apse of the church, now a circular fortifying tower). In literature we can find a number of reconstructions of early medieval sacral buildings with relics in some of them and the remained ones are only theoretical ideas. A few temples are still undiscovered and unrecognized, and some are waiting for its architectural structure to be verified. There could be an attempt of reconstructing a Romanesque Benedictine Abbey in Tyniec and a part of bishop's residence or cathedral's capitol in Wawel. The main task for the future is to recognize a settlement background of the churches in Okół and its area.

Key words: Kraków, pre-Romanesque and Romanesque architecture, research stage, research postulate.

Received: 15.11.2012; Revised: 2.12.2012; Accepted: 22.12.2012

The early medieval churches of Kraków in the Wawel, Okół and the outer settlement zone (today a part of Wielki Kraków) have been researched since the second half of the 19th century. It is not my aim to discuss the history of research as this has been described by Monika Bober (2008) in a book accompanied by a number of references. However, it is worth mentioning authors such as Tadeusz Wojciechowski, Władysław Łuszczkiewicz, Adolf Szyszko-Bohusz, Józef Ekielski, Stefan Świszczkowski, Klementyna Żurowska, Wiktor Zin and Władysław Grabski, Kazimierz Radwański, Andrzej Żaki and his successors at Wawel.

Historical background on the development and political significance of Kraków can be found in many academic publications, includ-

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski, 35–016 Rzeszów, ul. Hoffmanowej 8; Zamek Królewski na Wawelu, zbigniew.pianowski@wawel.org.pl

ing a study by Jerzy Rejman (2004), an interim report in the collection of papers entitled “Kraków – New studies on city’s development” (Wyrozumski 2007) and in the exhibition catalogue of “Kraków in a Christian Europe 10–13th centuries” (Firlet 2006). This paper does not aim to elaborate all research results on religious buildings, but focuses in particular on the interpretation of those that the author was actively involved in. In the foreground of Wawel the most noteworthy is an architectural complex consisting of eight or nine churches: two of them are pre-Romanesque (St Felix and St Adunkt and a so called “B” church), three or four have pre-Romanesque and Romanesque elements (cathedral, so called St Gereon’s church, a church to the north of the cathedral and St Michał’s church), two or three with Romanesque elements only (a rotunda by the tower of Sandomierz, probably a St Jerzy’s church and a chapel by the great hall – “a room of 24 columns”).

The Romanesque part of the cathedral, especially the western part, is very well preserved, and while the pre-Romanesque church dates to the beginnings of the episcopate (AD 1000 or earlier as believed by some researchers) and has been researched thoroughly it still looks rather mysterious. Poorly preserved remains under the gothic church suggest that the building was large, probably a basilica with three naves and a transept (a small side apse was detected), built by a slab method characteristic of pre-Romanesque architecture. A mysterious clay platform with impressions of wooden beams found in a few places under the north of the cathedral could prove that the church was originally built of wood during the Czech reign in Kraków in the second half of the 10th century. The foundation in the eastern part of the Romanesque cathedral was mainly built out of stone slabs. Jerzy Pietrusiński believes that the construction of the cathedral was started during the reign of Bolesław Szczodry or Władysław Herman (as stated by K. Żurowska and the others). It is also a proof of the existence of an older, stone church.

The Romanesque basilica had three naves and two choir lofts, but it lacked a transept. It is worth mentioning the asymmetry of the eastern part. To the north there was a chapel with a crypt protruding beyond the aisle. At the centre there was a chancel closed up with an apse with two interconnected crypts. To the south there was an apse (probably destroyed) and a staircase tower, presumably connected with a choir over the aisles. St Waclaw’s basilica in Stara Boleslav shares this asym-

metric arrangement and was built by Prince Brzetysław the First as a penance for stealing the relics of St Wojciech from Gniezno in 1039. In 2005 traces of another pre-Romanesque building were found in the eastern part of the basilica. Moreover, in 2006 the remains of the walls of two galleries (north and south) of the Romanesque atrium were found, built with the same block method as the cathedral. This demonstrates that the construction of the church was undertaken to a complete spatial layout complete with a “processional path”.

It has been many years since Lech Kalinowski pointed out that the church should be accompanied by a bishop’s residence, a canon’s chapter, a library and a hospital. It is commonly known that some written sources record that the bishop’s palace (diocese) was in Wawel in the 13th century. It is also possible that there was a canon’s “monastery” like the one near the Romanesque cathedral in Prague here.

Foundations and elements of the walls belonging to a building comprising at least three different sized rooms were discovered in the area of the Cathedral Museum on the northwest side on the cathedral in 2007–2008. Part of the foundation extended underneath the so called “sepna” gothic building, which was a granary built by Kazimierz Wielki “in area episcopali”. Other remains were discovered in 2012 in the area of “Wikarówka”. All of the discoveries suggest the existence of a residential building in the eastern part of the cathedral. The building had a complex layout that is different from the typical 9th–12th century great hall and probably connected with a seat of Kraków’s chapter in the 9th–13th centuries.

The function of a pre-Romanesque rotunda and church discovered in 1981–1983 on the northern side of the cathedral in the area of a so-called “bastion of Władysław IV” is puzzling. A rectangular hollow surrounded by walls and paved with tiles 5 cm thick and sandstone slabs 0,5 x 1 m in size was found in the nave of a single apse rotunda. The interior of the hollow, although heavily disturbed by a gothic wall, was 2 m across from east to west. At first it was claimed to be a tomb although the fact that it was surrounded with broad walls especially on the south was unusual. Moreover, the slabs were dressed with gypsum while the walls were dressed with limestone and sand which raised some questions. The similar gypsum-dressed hollows discovered in the palace’s chapel at Ostrów Lednicki in 1988–89 were interpreted as baptismal fonts, and it is probable that the hollow in Wawel’s rotunda

served the same purpose and the rotunda itself was a presbytery for the cathedral. However the condition of the building makes it impossible to be certain of this interpretation.

In the 12th century the rotunda was converted to a Romanesque church with a rectangular presbytery (the nave did not survive). Its function in a cathedral complex is difficult to describe. The four apse rotunda of the first pre-Romanesque church, discovered in the former royal kitchens by Zygmunt Hendel and A. Szyszko-Bohusz in 1911–17, has not been reconstructed until now. In 2009 Teresa Szyszko-Choraży reconstructed the church with a huge entrance on the east on the basis of no material evidence. The 14th–16th century chronicler Jan Długosz observed that the church seemed to be raised up, with windows set low in the walls compared to the surrounding ground level. K. Żurowska and Tomasz Węclawowicz claimed that the church had two levels with the lower one dug into the floor (Żurowska, Węclawowicz 1983). A division of the four-apse layout (tetraconch) into two levels made it possible to use particular apses for relics, and the rotunda could have functioned as a treasure-house. The double apse rotunda “B” on the southern slope of the hill is supposed to be a tetraconch built in the second half of the 10th century as the “burg city’s church” and probably the oldest in Wawel according to its discoverers A. Żaki, Stanisław Kozieł and Mieczysław Fraś (Kozieł, Fraś 1979). Additional research in 1992 has shown that the southern apse is only a large piece of a wall stuck in the destruction layer of the church. Finally the church was dated to the turn of 10th and 11th centuries although its function among the pre-Romanesque buildings is unclear. An unfurnished woman’s tomb was discovered under the choir in the western apse, perhaps the burial of the church’s founder?

The biggest surprise in the understanding of the church was the discovery in 1975 of a semicircular wall by the author and Janusz Firlet in the Smocza Jama area. At the time it was thought to be an apse of a single nave church (although other possibilities were considered), but after further research in 2006 and 2007 it was reinterpreted as the remains of a circular defensive tower set on a rectangular foundation along the city walls, like the square keep on the eastern slope of the hill next to “Kurza Stopa” (Firlet, Pianowski 2006).

The biggest problem was the interpretation of an annexe in the eastern part of the great hall – the so called “room of 24 pillars”. It is claimed to be unlikely that it was a secular building as its trapezoidal

shape with an individual, massive foundation near the eastern wall suggested that it was a religious building, possibly a private chapel of the ruler and his people. So what was the real function of the so-called St Gereon's Romanesque basilica in the area east of the great hall? The first thesis was advanced by A. Szyszko-Bogusz who claimed that it was the first Romanesque cathedral in Kraków; however the discovery of remains under the cathedral invalidated this thesis. In 2005 T. Więclawowicz tried to prove that the basilica was part of "a cathedral complex", though it seems unlikely that in the 11th and 12th centuries a complex like those in Aquileia, Milan or Trier was put up. The fully developed early Romanesque basilica comprising an eastern crypt, the burial chapels and eastern towers seems more likely to be part of a palace complex resembling St Szymon's and Juda in Goslar consecrated in 1051. Extensive research in Magdeburg found a church resembling a basilica to the north of the cathedral, probably put up by Otton III however, which may provide an analogy, though the problem of locating the imperial great hall remains.

Further issues concern the shape and function of the two churches on Wawel Hill, St Michał's and St Jerzy's. One certain remnant of an early medieval church (of pre-Romanesque date) is a piece of foundation made of dressed stone marked with "opus spicatum" discovered in the area of the presbytery of St Michał's gothic college. Its corner tile was of sandstone and discovered in the southern part of the church, and it could have belonged to another pre-gothic phase of the church. A destruction layer consisting of a large number of Romanesque limestone blocks and pieces of pillar resembling those in the Augsburg cathedral crypt were found in the area of St Michał's gothic church, which was owned by the abbot of the Benedictine abbey in Tyniec during the 12th century.

The residences of the ruler, the bishop and magnates closely connected with the court, and a chapter house, were situated in Wawel's burg city. Such a building complex was probably built at the turn of the 11th and 12th centuries in the southwest, in an area later occupied by the 15th century tower of Sandomierz. In that area foundations and walls of a single apse rotunda were discovered by Magdalena Szewczyk and Witold Szmukier in 1977. The direction of choir was changed during construction so it would correspond to the as yet undiscovered residential building (the pillars' support is recognized). Archaeological ex-

amination of Wawel Hill raises the question of whether all the remains of the churches built there have been discovered. It seems that we are close to gaining that knowledge. Further constructions have caused such destruction of the stratigraphy and remains of stone buildings that future attempts to discover other buildings will be difficult. It is presumed that the majority were completely destroyed and only some of their parts, destruction layers and fragments of the walls may remain.

Another issue is to identify the names of the churches in the area. Written sources provide eight patron saints: St Waclaw and St Tomasz, St Michał and St Jerzy, St Gereon, The Holy Virgin Mary (a circular church), St Feliks and St Adunkt and St Mary of Egypt. The invocation of St Waclaw refers to the cathedral where the relics obtained by Bolesław Chrobry while ruling Prague can be found. The St Tomasz Chapel could have been a part of the main church or could have been close to it (a church to the north of the cathedral?). St Michał's and St Jerzy's churches are said to be wooden buildings that were replaced by stone gothic churches in the 12th century (according to Długosz). A. Szyszko-Bohusz has claimed that the invocation of St Gereon was changed to St Mary of Egypt and The Holy Virgin Mary to St Feliks and Adunkt, a view that was justified during the interwar period when the early religious buildings were not known. Today there are four rotundas at Wawel and it can be considered to which of them the invocations of Mary, mentioned by Długosz, and St Gereon (martyr and patron saint of Cologne), belonged to. It can be assumed that St Mary of Egypt and St Feliks and St Adunkt were the original patrons of the basilica on the western side of the palace and the tetraconch by the royal kitchens. However that is still provisional, as is consideration of the accumulation of religious buildings in one burg town, even one like Kraków. Another settlement beyond the early medieval town can be compared to Wawel as it is full of churches. According to the 12th century sources this was called "Okół" (Okol) and was situated on the top of the middle terrace to the north of the burg city. This area was fortified in the 10th century with a palisade and later with a climb shaft from the seventies, but no pre-Romanesque church has been discovered there. The oldest remains of a building are the small transept basilica of St Andrzej in the central part of the settlement beyond the burg city. It was constructed at the turn of the 11th and 12th centuries by a palatine named Sieciech. Maciej B. Pawlicki has analysed all the

research on this building and noticed some architectural changes made in the Romanesque period, describing the first phase as a combination of religious and residential buildings (Pawlicki 2011). Is this enough to confirm the architectural development of the building? Changes made to the wall visible in the northern part of the church prove that there were two phases of construction interrupted by a fire (visible marks). The walls were bonded-in but the fixing of pillars to the walls can be seen as another stage in the construction process. The latest excavations conducted by J. Firlet in the gothic vestry and large burial chapel on the northern wall of presbytery (2011–2012) proved that the side apse was surrounded by the main walls of the church. In summary, the three nave basilica with two towers and a belfry that is characteristically Saxon (Goslar, Gandersheim) is the first phase of the church. A stone “castellum” by Sieciech should lie outside the church.

There is little information about other churches in Okół. In the 1950s the remains of a single nave church of St Mary Magdalene were examined. Diagonal supports in the southwest part of the nave and part of a brick altar discovered in the presbytery are Gothic in date. On the other hand a part of a block-built wall is Romanesque in date. In a secondary level a number of floor tiles were found suggesting that the church was built in about the 13th century, though further excavations are needed to establish a definite date of construction. Research at St Marci's Church so far have not proved a Romanesque phase. The remains of a Romanesque church of St Idzi near Wawel are also as yet undiscovered. This church was probably founded by Władysław Herman on the birth of his son Bolesław and could have been put up by a slab method, as suggested by analyses of the foundation of the neighbouring building. The remains of the Romanesque church might have been destroyed by a number of ground level changes in the late Middle Ages (changing the course of the river Rudawka) and in recent times (fortifications around Wawel). It is also possible that in Okół, and to be more precise near the northern gate, there was another Romanesque church of St Piotr the Apostle. Written sources confirm that it existed in 1325. A better insight into the modern church of the same invocation can be provided by an 18th century map of the city. To the north of Okół, just across a big trench (maybe a moat) there was a Romanesque church of All Saints. It is mentioned a number of times because of the miracles of St Stanisław in about 1260 (Bieliński 1884,

416). It functioned actively until the 1830s. Archaeological research conducted in the area of the church proved the existence of a number of limestone slabs in the foundations of the church and some floor tiles dating back to the time of the church's renovation in the middle of the 13th century. To the north of the church of All Saints there was Trinity Church, which functioned as a trading settlement before "the great location" of Kraków in 1257. In 1222 a bishop Iwo Odrowąż gave that church to Dominicans and moved the parish to the Holy Virgin Mary Church (by the market square in Kraków). The Dominicans actively started building, putting up a monastery complex and a church (originally a hall church) with an unusual, elongated presbytery. Remains of the pre-Dominican church walls have so far not been discovered, however a refectory with a cellar in the northern part of the monastery presumably had Romanesque elements as a number of limestone and sandstone blocks and an uncompleted doorway have been found. Remodelling was probably done when the presbytery and the walls around the nave of the conventional church (lacking Romanesque elements) were finished. Only selected elements of the church were examined. Recent research in the crypt under the presbytery has not been fruitful, as an earlier claim that fragments of wooden pillars were remains of the older church have proved completely wrong – they are modern. Circular foundations dating back to the second half of the 12th century were discovered in the southwest and northwest corners of the church and some believe that they are remains of a Romanesque building. The Conventual Franciscans settled to the north of the church of All Saints in 1237. Archaeological research of the monastery complex and the church in the 19th century mainly examined the western part of the building. These foundations contain a small number of Romanesque slabs and some elements of the walls claimed to be remains of older buildings were found. The church dates back to 1237–1250, and was made of brick, originally in a cross shape with a vestry locked up from three sides (Niewalda, Rojkowska 2006). Because the church was built in the shape of a cross it raises a question about its original function. The church might have been a burial chapel for Bolesław Wstydlivy and his family and moreover might have been part of a much bigger church that later developed an asymmetrical plan. Moving further to the north in the area of main market square there is the small, single nave St Wojciech's church put up where the missionary saint

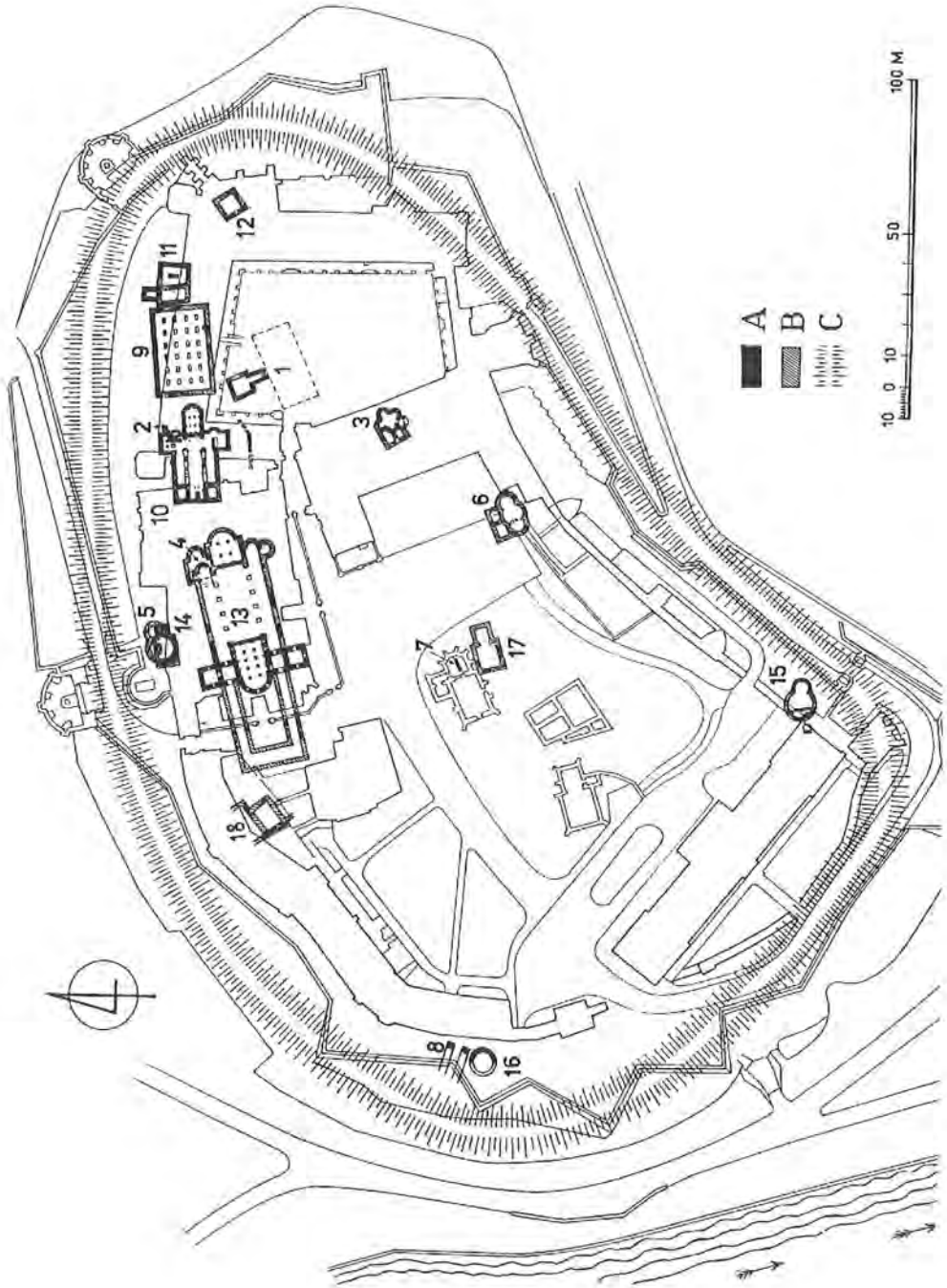
gave his sermons. It has been examined to some extent by Teresa and Kazimierz Radwański only (Radwański 1975). Two parts of the wooden religious building with an altar in one of them have been discovered. The foundations and lower parts of the walls were also uncovered. Because of significant differences between the two parts of the church (church-porch not continued, slight overhang of the south part of the wall) it has been divided into two architectural parts. An inbuilt cross wall in the nave near the eastern wall where there was a base (plinta?) of a pillar or column is supposed to be a third phase. Only a layer of mortar on a stone base can prove that there have been some changes to the building plan (lack of church-porch). A cross wall was changed into two posts to support the choir balcony extending over most of the nave. A finished slab-built building can be dated to the 12th century. The face of the Holy Virgin Mary Church was slightly conspicuous as it has been suggested that the building included some Romanesque elements. W. Zin and W. Grabski have examined a number of graves under the gothic church, which have made it possible to distinguish unfinished Romanesque walls that were then used to support an early gothic hall (Zin, Grabski 1966). Remains of half-columns divided the interior into separate bays. These suggestions were verified in 2008 (Firlet *et al.* 2011) when it was shown that a number of limestone slabs and sandstone blocks were used for construction of the foundations. These half-columns were in fact foundations for supports of the gothic church ceiling. The existence of a stone-built Romanesque church in 1222–1224 was proved indirectly. Its function in the 12th century can be related to the Odrowiąż family and its function as a parish reflects an attempt to set the city's location before the first Tartarian invasion in 1241. Examination of the underground parts of St Jan's church by J. Firlet and Elżbieta Chromy-Dubis confirms the shape of the eastern part of the church and the 12th century Romanesque date (slab method applied to the construction of walls) suggested by W. Zin, W. Grabski and K. Radwański. The Holy Cross Church in the northeast of the city with an east to west orientation was archaeologically researched by A. Źaki in the late 1950s. However, his work did not result in the discovery of any Romanesque remains. It can be only assumed that the sandstone elements found in the supporting pillars of the church may originate from the time when the Romanesque church was being pulled down. St Florian's collegiate church is

situated in the northern part of the city that was dowered in 1184 and consecrated in 1216, and was definitely a Romanesque church. In the 19th century W. Łuszczkiewicz discovered Romanesque fragments in the cemetery wall around the church. In 2001 conservation works by Emil Zaitz and Waldemar Niewald showed that the wall in the southern part of the nave was made out of limestone slabs of different sizes. The wall was said to be the remains of the Romanesque church although another thesis is that it could have been built out of recycled material, as in the case of the presbytery of St Mikołaj's church in the northeast of the city (on a trade route). This church was examined in the 1960s by K. Radwański, W. Zin and W. Grabski who uncovered Romanesque walls thought to be a presbytery of the 12th century church (Zin, Grabski 1966). Research conducted by Teofil Dębowski in the 1990s has changed the understanding of the oldest part of the church. The 'presbytery' turned out to be a small square nave in the eastern part of a church of which only a few elements remained, but which was similar in size to the Romanesque church of St Wojciech on the market square in Kraków. There is little information about the churches on Kazimierz, said to be an island in the River Wisła. St Michał's Church on the Rock where bishop Stanisław died in 1079 was believed by Jan Długosz to be round and built of white stone. The depictions of the Gothic church (among many others including a triptych from Pławno) show that the eastern part of the presbytery was supplemented by an annexe that could have been a rotunda's apse later incorporated into the area of the church. The church of St Wawrzyniec built in the 12th century by Piotr Włostowic can be only identified by analysing old city plans. No Romanesque remains have been found in St Jakub's church when it was archaeologically examined by A. Żaki. On the right bank of the River Wisła there is a hill known as the Mount of Lasota where the small, single nave Church of St Benedykt's is situated. The church is mentioned in written sources in the middle of the 13th century. Archaeological research conducted by A. Żaki in 1956 did not produce evidence of early medieval phases of the building. Not until 1962 was a nave near the presbytery and the remains of single nave rotunda discovered by Zin, Grabski and Radwański. The floor of the church was made of clay mortar. To the east of the building the researchers found two parallel walls of an annexe orientated from east to west. Under the contemporary church floor walls made out of clay

slabs and a piece of a doorway were found, confirming the second Romanesque phase of the building. The rotunda was dated to the turn of the 10th and 11th centuries and the Romanesque church to the second half of the 12th century (Zin, Grabski 1966). The discovery of the pre-Romanesque rotunda built out of clay slabs which is characteristic of the oldest buildings in Wawel does not raise any doubts, unlike the walls of the Romanesque phase where the blocks were secondarily used. This same issue concerning the above mentioned religious building in Kraków including the eastern part of the cathedral in Wawel built after 1320. In that case the slabs were selected with such care that they create an impression of being Romanesque. The research conducted in the church of St Salwator in Zwierzyniec (to the east of Kraków) dates back to the 1930s. In the 1950s excavations were conducted by A. Żaki and S. Kozieł, and the architecture was examined by Jerzy Hawrot. Subsequently, the team of Zin, Grabski and Radwański took an active part in the excavations and finally Teresa Radwańska joined the research team. In 1990 the work was finished – and since analysis of the remains and the meaning of the discovered remains has been changing. Zygmunt Gawlik identified a Romanesque presbytery with two entrances, A. Żaki discovered the walls of the two mentioned annexes, K. Radwański discovered a Romanesque presbytery closed with an apse and a curved wall interpreted as a foundation of the western part of the rotunda. Eventually T. Radwańska discovered the remains of the foundations and elements of the walls of the western part of the church. At present two architectural phases are distinguished, the first comprising a basilica with three naves and a transept (?) 28 m long and a presbytery closed up with an apse. During the second phase the eastern part was expanded. The apse was destroyed producing a rectangular presbytery linked with doors and semicircular slides with annexes and side chapels. A transitional phase was identified comprising the semicircular wall of the rotunda that closed up the choir loft from the western side. Of interest is that the window in the eastern wall of the church was blocked down to a small opening. The first phase walls were made out of limestone blocks and the second phase of large sandstone blocks, probably obtained when the eastern part of the first church was pulled down. Today it is said that the building process lasted between the 11th and 12th centuries and the eastern part was extended in the 12th century. According to some written sourc-

es the church was consecrated in 1148. The church's surroundings have not been archaeologically researched to any large extent. It can be only assumed that in that part of the Hill of Bronisława an early medieval burg city with a central basilica existed. The reconstruction of the eastern part in the style of the Church of Norbertine Sisters in Strzelno in Wielkopolska district can be explained by an attempt to fit the church to the needs of the Norbertine Sisters (eventually located in Nowe Brzesko – Hebdów). It is difficult to say if the consecration in 1148 relates to the first or to the second phase of the church. It seems that the semicircular wall closing up the presbytery was not part of the rotunda but rather part of a smaller church (Pianowski 1986). In 1162 Jaks Gryfit set up a Norbertine Sisters Monastery near St Salwator's Church by the River Wisła. W. Łukasiewicz examined the church and the monastery in the 19th century. The complex was built of brick with Wendic elements. Based on a well-preserved entrance in the northern part the church it can be dated to the middle of the 13th century. According to Stanisław Tomkowicz (1906) and also to W. Zin and W. Grabski there are walls made out of Romanesque blocks in the northern part of the monastery. In this case archaeological and architectural research is necessary in order to understand newer buildings constructed out of recycled building material (Rejman 1993). This is the point where I am going to finish the description of early medieval buildings in Kraków and pay attention to the buildings further from Kraków, such as the Benedictine Monastery in Tyniec, the Cistercian buildings in Mogiła and St Grzegorz's church in Ruzsca. The monastery in Tyniec was founded by Kazimierz Odnowiciel in 1044 (some claim by Bolesław Szczodry) and has been researched by A. Szyszko – Bohusz, Gabriel Leńczyk, K. Radwański, E. Zaitz and the team of L. Kalinowski. Architectural research and excavations have resulted in the discovery of the remains of a Romanesque St Piotr and Paweł's Church with the three naves and the walls of three parts of the monastery. The church was built out of flat sandstone blocks and is dated to the second half of the 11th century. Its style is linked with St Gereon's basilica. On the other hand the monastery buildings were built out of limestone blocks dated to the 12th century (Dobrowolski 1971). In the northern part of the eastern arm of the building, near the church, the remains of a partition wall set on a wooden beam and two floors of limestone mortar were discovered. These are remains of the original monastery dated

to the 11th century or the remains of an older (Pre-Romanesque?) magnate residence of Toporzycy that was a starting point for the Benedictine Convent. In the 12th century a Romanesque monastery with rich architectural decoration, which is now exhibited in the museum, was built. Double-headed capitals sticking out from the slides of the cloister show that construction was in a fully Romanesque form, contradicting E. Zaitz's thesis that the buildings of the eastern and western arms of the monastery in the area of the circular walls date to a later period (Zaitz 2000). The Benedictine Monastery in Tyniec is believed to be the oldest example of a building with a fully developed form in Polish lands. In the shadow of this monastery there is St Andrzej's that used to be the parish church for Tyniec and its area. The church was situated to the north of the monastery and is marked on the 13th century plans of the city and then pulled down after being damaged during The Bar Confederation (1771). It was a small, single nave church with an apse on the eastern side, and its location is now occupied by a cemetery. During grave digging Romanesque limestone slabs were found proving that the church dates to the 12th century. In Mogiła, a village to the east of Kraków, there was a Cistercian Monastery which was set up after being moved from Kacice by bishop Iwon Odrowąż in 1222 (research did not show any stone remains). The church was built gradually since the 14th century and then consecrated in 1266. The dating of the church has been discussed by Ewa Łużyniecka and Marcin Szymba, drawing on chronologically distinct elements visible in the church walls and in the eastern arm of the building. It is worth mentioning that the size of the church (63,5 m long) is comparatively larger than others in Małopolska (Jędrzejów, Wąchock, Koprzywica). Hopefully the complex in Mogiła will be thoroughly archaeologically and architecturally analysed to clearly identify the chronology of the particular parts of the building. Another issue is the early medieval architecture of the magnate residence in Kraków. At the moment the problem is "in statu nascendi". St Grzegorz's Church in Ruszcza is the only known such building of 15th century date and is a foundation of Wierzbicka z Branic. It has been known for a long time that the lower parts of the western tower walls were made out of recycled limestone blocks (plates). In 2003 Ewa Kubica-Kałacińska conducted archaeological research and showed that the foundations of the gothic church were made out of the same blocks. At the point where the tower joins

the nave of the Gothic church two corners of a stone foundation were discovered (Kubica-Kabacińska 2007). This observation proves that the Romanesque church in Ruszcza was built by a workshop team that was also working on “Hermanowska” cathedral in Wawel and many other buildings in the Kraków area. The seat of Toporczycy in Morawica, Balice, a castle in Tęczynk, a church in Rudawa and many other buildings are waiting to be researched. The construction activity of the Kraków workshop went beyond the borders of Kraków to Kielce and Sandomierz. It is commonly believed that future research on the cathedrals will provide more information on this issue. It is remarkable that there have been about thirty early medieval churches identified in the Kraków area. It is possible to follow the development of constructional techniques thanks to the remains discovered at most of the above mentioned churches. The techniques ranged from the most primitive ones visible in the slab-built pre-Romanesque walls, to the ones built of flat blocks and finally the walls of regular limestone blocks of different sizes. There are some typological differences such as “simple” rotundas and those with two or four apses, single nave churches with an apse or with a square presbytery, basilicas with and without a transept, and hall crypts (cathedral and St Gereon’s church). Archi-

Fig. 1. Pre-Romanesque and Romanesque architecture in Wawel. 1. Quadrangular cellar with corridor and hypothetical location of pre-Romanesque palace; 2. Remains of cross-shapead (?) chapel; 3. Four-apse St. Felix and Adactus’s rotunda; 4. North apse of „Chrobrowska” cathedral; 5. One-apse rotunda on the N side of the cathedral; 6. Two-apse „B” rotunda; 7. Remains of an older stage (?) of St. Michael’s church; 8. Pre-Romanesque gate near Smocza Jama; 9. Early Romanesque palace („hall with 24 columns”); 10. St. Mary of Egypt’s palace church (so called St. Gereon); 11. Palace chapel (?); 12. Romanesque defensive tower; 13. Romanesque cathedral, so called „Hermanowska”, with atrium; 14. A church with rectangular presbytery on the N side of the cathedral; 15. One-apse rotunda by Sandomierska tower; 16. Defensive round-tower by Smocza Jama; 17. Remains of Romanesque stage of St. Michael’s church; 18. Remains of the bishop’s (?) house. A – walls excavated during investigations, B – reconstructed walls, C – supposed line of defensive wall

Ryc. 1. Architektura przedromańska i romańska na Wawelu. 1. Czworokątna piwnica z korytarzem oraz hipotetyczna lokalizacja przedromańskiego palatium; 2. Relikty kaplicy krzyżowej (?); 3. Czteroaabsydowa rotunda św. św. Feliksa i Adaukta; 4. Północna apsyda katedry Chrobrowskiej; 5. Rotunda jednoapsydowa po północnej stronie katedry; 6. Dwuapsydowa rotunda „B”; 7. Relikty starszej fazy (?) kościoła św. Michała; 8. Przedromańska brama w rejonie Smoczej Jamy; 9. Wczesnoromańskie palatium („sala o 24 łupach”); 10. Kościół pałacowy św. Marii Egipcjanki (tzw. św. Gereona); 11. Kaplica pałacowa (?); 12. Romańska wieża obronna; 13. Katedra romańska, tzw. Hermanowska; 14. Kościół z prostokątnym prezbiterium po N stronie katedry; 15. Rotunda jednoapsydowa przy baszcie Sandomierskiej; 16. Wieża obronna przy Smoczej Jamie; 17. Relikty romańskiej fazy kościoła św. Michała; 18. Relikty domu biskupiego (?). A – mury odślonięte podczas badań, B – mury zrekonstruowane, C – domniemany przebieg wału obronnego

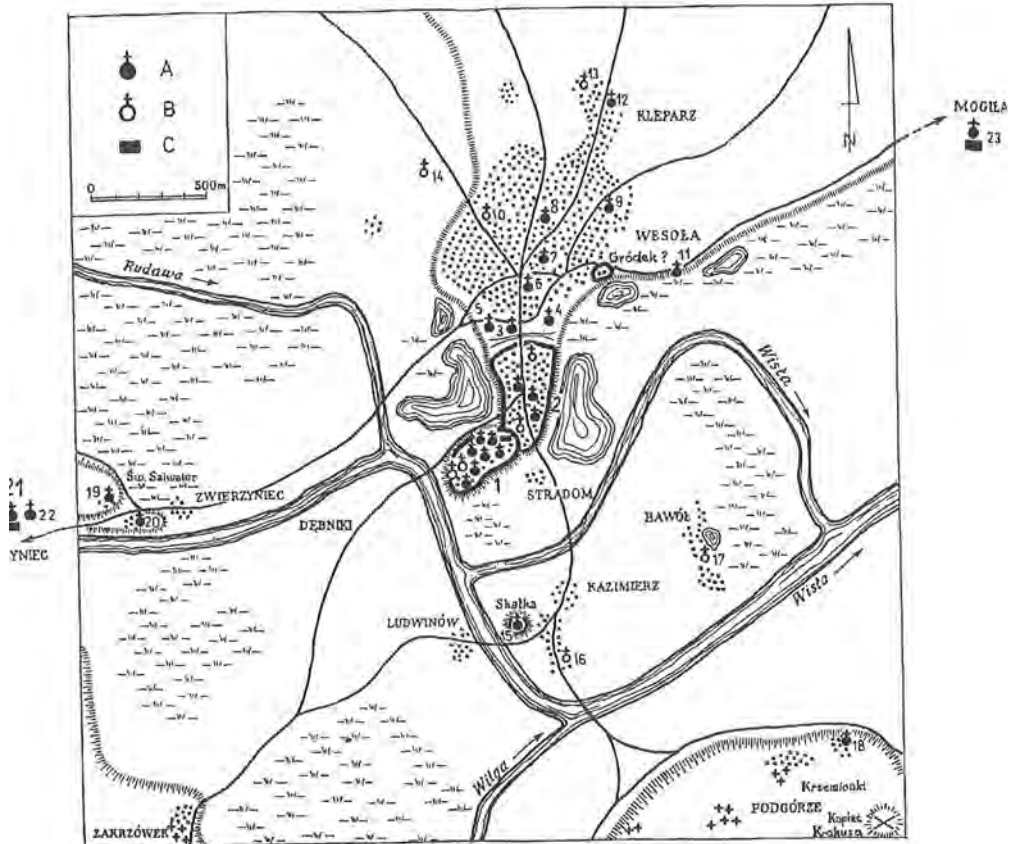

Fig. 2. Early medieval churches in the Kraków agglomeration. 1. Wawel (compare Fig. 1); 2. Suburbium „Okół” with churches (from S to N): St. Gille’s, St. Martin’s, St. Andrew’s, St. Mary Magdalene’s, St. Peter’s; 3. All Saints church; 4. Holly Trinity church; 5. St. Francis’s church; 6. St. Adalbert’s; 7. St. Mary’s church; 8. St. John’s church; 9. Holly Cross church; 10. St. Stephen’s church; 11. St. Nicholas’s church; 12. St. Florian’s church; 13. St. Philip and Jacob’s church; 14. St. Mary’s on the Sand’s church; 15. St. Nicholas’s church on Skalka; 16. St. Jacob’s church; 17. St. Lawrence’s church; 18. St. Benedict’s church; 19. St. Saviour’s church; 20. St. Augustine and John’s church; 21. St. Peter and Paul’s church and Benedictine monastery in Tyniec; 22. St. Andrew’s church in Tyniec; 23. St. Mary’s and St. Wenceslaus’s church and Cistercian cloister in Mogiła. A – churches confirmed by investigations and historical sources, B – churches with presumed early medieval origin, C – monastic structures

Ryc. 2. Wczesnośredniowieczne kościoły aglomeracji krakowskiej. 1. Wawel (por. Ryc.1); 2. Podgrodzie Okół z kościołami (od S ku N): św. Idziego, św. Marcina, św. Andrzeja, św. Marii Magdaleny, św. Piotra; 3. Kościół WW. Świętych; 4. Kościół św. Trójcy; 5. Kościół św. Franciszka; 6. Kościół św. Wojciecha; 7. Kościół Najśw. Marii Panny; 8. Kościół św. Jana; 9. Kościół św. Krzyża; 10. Kościół św. Szczepana; 11. Kościół św. Mikołaja; 12. Kościół św. Floriana; 13. Kościół św. św. Filipa i Jakuba; 14. Kościół Najśw. Marii Panny na Piasku; 15. Kościół św. Michała na Skalce; 16. Kościół św. Jakuba; 17. Kościół św. Wawrzyńca; 18. Kościół św. Benedykta; 19. Kościół Najśw. Salwatora; 20. Kościół św. św. Augustyna i Jana; 21. Kościół św. św. Piotra i Pawła oraz klasztor Benedyktynów w Tyńcu; 22. Kościół św. Andrzeja w Tyńcu; 23. Kościół Najśw. Marii Panny i św. Wacława oraz klasztor Cystersów w Mogile. A – kościoły potwierdzone badaniami i źródłami historycznymi, B – kościoły o przypuszczalnej metryce wczesnośredniowiecznej, C – budowle świeckie i klasztorne

tectural details support artistic decoration. Blocks decorated with plating found in the cathedral, an antique capital found in a secondary deposit of St Gereon's Church, and a "B" church gravestone decorated with a cross are the oldest remains. The later ones include the elements of St Leonard's crypt, pieces from St Gereon's Church and cathedral and the monastery in Tyniec. Romanesque elements have been gathered and exhibited at the National Museum. The oldest ones are the entrance of the Norbertine Sisters Church and a piece of the entrance to the Dominican monastery. The floors were mainly made of limestone and gypsum mortar and of clay (renovation of St Gereon's church). In the middle of the 12th century many of the churches, together with Wawel's cathedral, had ceramic floors with small tiles ornamented with various animals, plants and geometrical motifs. A discovery made in the southern apse of St Andrzej's Church has shown that the interior plaster was decorated with multi-coloured paintings. An interesting monument is a metal bar in the shape of a lion's head that was originally fitted to the main door of the cathedral and then reused in a gothic church in Luborzycza. The contents of the treasury and the chapter's library, including hanging "crowns" and candlesticks, are known from written sources of 1101 and 1110. Of great significance is a copy of the imperial spear of St Maurycy referring to The Congress of Gniezno in 1000 and a cross made out of princes' diadems founded by Bolesław Wstydlivy and St Kinga. The graves of church officials were richly furnished. The most valuable objects include those from St Maurus' grave and a golden chalice and paten found in the grave of the "golden abbot" in Tyniec.

The research of early medieval religious architecture of Kraków is not yet finished. Remains of at least a few churches like St Jerzy in Wawel, St Idzi, St Marcin and St Piotr in Około, churches in Kazimierz and the Romanesque church of The Holy Virgin Mary in the market square are waiting to be discovered. Hopefully the remains of the rotunda of the so-called "white tower" in the north-east part of the city will be discovered. Supplementary research must continue as their results are at times different from older interpretations. An important issue is an attempt to define the background to the foundation of the churches beyond the borders of the city. Ongoing projects are based on the intuitive concepts of the researchers. Hopefully in the near future we will be able to gain more information about the early medieval agglomeration of Kraków where stone religious architecture was so important.

References

- Bieliński A. (ed.) 1884. *Monumenta Poloniae Historica* 4 = *Pomniki dziejowe Polski* 4. Lwów, 416.
- Bober M. 2008. *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 6). Rzeszów 2008.
- Dobrowolski T. (ed.). 1971. *Folia Historiae Artium* 6–7.
- Firlet E. (ed.). 2006. *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy*. Kraków.
- Firlet J. and Pianowski Z. 2009. Nowe odkrycia i interpretacje architektury przedromańskiej i romańskiej na Wawelu. In T. Janiak (ed.), *Architektura romańska w Polsce. Nowe badania i interpretacje*. Gniezno, 251–277.
- Firlet J., Kadłuczka A. and Pianowski Z. 2011. Kościół Mariacki w Krakowie. Problem początku i przekształceń architektonicznych w średniowieczu (preliminaria badawcze). *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*. Kraków, 331–356.
- Kalinowski L. 1993. Czego nie wiemy o wczesnośredniowiecznym Wawelu? *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie* 2, 407–418.
- Kliś Z. (ed.) 2002. *Studia z dziejów kościoła św. Mikołaja w Krakowie*. Kraków.
- Kliś Z. (ed.) 2006. *Studia z dziejów kościoła Franciszkanów w Krakowie*. Kraków.
- Kozieł S. and Fraś M. 1979. *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego „B” na Wawelu*. Wrocław–Kraków.
- Kubica-Kabacińska E. 2007. Odkrycie relikwów romańskiego kościoła w Krakowie – Ruszczy. In K. Stal (ed.), *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*. Kraków, 95–103.
- Lenkiewicz T. 1959. Kościół Marii Magdaleny w Krakowie w świetle ostatnich odkryć archeologicznych. *Biuletyn Krakowski* 1, 78–99.
- Łużyńska E. 1995. *Architektura średniowiecznych klasztorów filiacji lubińskiej*. Wrocław 51–83.
- Pawlicki M. B. 2011. Ze studiów nad relikwiami domniemanego palatium Sieciecha w Krakowie. In *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*. Kraków, 179–225.
- Pietrusiński J. 1996. Krakowska katedra romańska fundacji króla Bolesława Szczęśliwego. In J. Daranowska-Łukaszewska (ed.), *Katedra krakowska w średniowieczu. Materiały Sesji Oddziału Krakowskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Kraków, 43–105.
- Radwańska T. 1993. Krakowski kościół Najświętszego Salwatora po badaniach archeologicznych w latach osiemdziesiątych. *Materiały Archeologiczne* 28(1).
- Radwański K. 1975. *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*. Kraków.
- Rajman J. 2004. *Kraków. Zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*. Kraków.
- Rodzińska-Chorąży T. 2009. *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*. Kraków.
- Szyma M. 1997. Architektura kościoła Cystersów w Mogile w XIII i XIV wieku. Fazy budowy i ich datowanie. *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego* 7, 141–162.

- Szyma M. 2004. *Kościół i klasztor Dominikanów w Krakowie. Architektura zespołu klasztornego do lat dwudziestych XIV wieku*. Kraków.
- Szysko-Bohusz A. 1919. Rotunda świętych Feliksa i Adaukta (Najśw. Panny Maryi) na Wawelu. *Rocznik Krakowski* 18, 53–80.
- Szysko-Bohusz A. 1923. Z historii romańskiego Wawelu. *Rocznik Krakowski* 19, 1–23.
- Szysko-Bohusz A. 1932. Wawel średniowieczny. *Rocznik Krakowski* 23, 17–46.
- Węclawowicz T. 1983. Rekonstrukcja rotundy wawelskiej Najświętszej Panny Marii. Aneks. In K. Żurowska, *Studia nad architekturą wczesnopiastowską*. Kraków.
- Węclawowicz T. 2005. *Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich. Funkcje i możliwości interpretacji*. Kraków.
- Wyrozumski J. (ed.) 2007. *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Kraków.
- Zaitz E. 2000. Badania archeologiczne w opactwie OO. Benedyktynów w Tyńcu. In A. Buko and Z. Świechowski (eds.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*. Warszawa, 305–330.
- Zin W. and Grabski W. 1966. Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań. *Rocznik Krakowski* 33, 33–73.
- Żurowska K. 1968. Rotunda wawelska. Studium nad centralną architekturą epok i wczesnopiastowskiej. *Studia do Dziejów* 3, 1–116.
- Żurowska K. 1972. Geneza zachodniej części tak zwanej drugiej katedry wawelskiej (= *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 302. *Prace z Historii Sztuki* 10). Kraków, 35–72.
- Żurowska K., Rodzińska-Choraży T., Biedroń T., Łastowiecki, M., Węclawowicz T. and Wrzesiński J. 1994. *U źródeł chrześcijaństwa w Polsce*. Kraków.

Zbigniew Pianowski

Uwagi na temat wczesnośredniowiecznych kościołów aglomeracji krakowskiej

Zagadnienie wczesnośredniowiecznych świątyń, zlokalizowanych na obszarze ówczesnego grodu – Wawelu, podgrodzia – Okołu oraz zewnętrznej strefy osadniczej, wchodzącej obecnie, pod względem terytorialnym, w skład Wielkiego Krakowa stanowiło przedmiot badań, teoretycznych oraz terenowych, już od 2. połowy XIX wieku. Trudno w tym miejscu omawiać szerzej ich historię, traktuje o nich wystarczająco książka Moniki Bober, opatrzone odpowiednią literaturą (Bober 2008). Wspomnieć jedynie należy nazwiska najbardziej zasłużonych: Tadeusz Wojciechowski – monografista katedry, Władysław Łuszczkiewicz, Adolf Szyszko-Bohusz, Józef Ekielski, Stefan Świszczowski, Klementyna Żurowska, Wiktor Zin i Władysław Grabski, Kazimierz Radwański, Andrzej Żaki i jego wawelscy następcy.

Historyczne tło, dotyczące rozwoju osadnictwa oraz politycznego znaczenia Krakowa zawarte jest w wielu publikacjach, z których zacytujemy najnowsze: opracowanie pióra Jerzego Rajmana (2004) oraz szkice zawarte w zbiorze „Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta” (Wyrozumski 2007) i w katalogu wystawy „Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.” (Firlet 2006). Artykuł niniejszy nie ma na celu dokładnego omawiania wyników badań poszczególnych budowli sakralnych, lecz przekazanie uwag dotyczących interpretacji części z nich, szczególnie tych, w których rozpoznaniu autor brał osobisty udział.

Na czoło wysuwa się zespół budowli na Wzgórzu Wawelskim, liczący na obecnym etapie rozpoznania osiem lub dziewięć świątyń: dwie przedromańskie (tetrakonchos św. św. Feliksa i Adaukta i tzw. kościół „B”), trzy lub cztery z fazami przedromańską i romańską (katedra, tzw. Św. Gereon, kościół po N stronie katedry oraz św. Michał) oraz dwie lub trzy w których stwierdzono jedynie fazę romańską (rotunda przy baszcie Sandomierskiej, prawdopodobnie św. Jerzy oraz domniemana kaplica przy palatium – „sali o 24 słupach”).

Jeśli chodzi o kościół katedralny – jego faza romańska, zwłaszcza w części zachodniej, jest dobrze zachowana i czytelna, natomiast pierwsza, przedromańska świątynia, związana z początkiem biskupstwa (w roku 1000, lub wcześniej, jak chcą niektórzy badacze), rysuje się, pomimo długoletnich badań, jeszcze w sposób dość enigmatyczny. Skromne relikty, odsłonięte w kryptach grobowych pod kościołem gotyckim pozwalają jedynie domyślać się dużej budowli, zapewne trzynawowej bazyliki z transeptem (rozpoznano m.in. niewielką apsydę boczną), wzniesionej charakterystyczną dla horyzontu architektury przedromańskiej techniką „płytkową”. Zagadkowa ława gliniana z licznymi śladami po drewnianych belkach, stwierdzona w kilku miejscach pod N częścią katedry mogła stanowić, ewentualnie, podbudowę

jeszcze starszej, drewnianej świątyni, którą można by wiązać z okresem panowania czeskiego w Krakowie w 2. połowie X wieku. Dużą ilość płytkowego kamienia, użytego wtórnie, stwierdzono w fundamentach wschodniej części katedry romańskiej, której budowę rozpoczęto za Bolesława Szczodrego (jak uważa Jerzy Pietrusiński) lub też Władysława Hermana (K. Żurowska i inni). Jest to także znaczący, choć pośredni, dowód na istnienie starszej, murywanej świątyni.

Bazylika romańska była kościołem trzynawowym, dwuchórowym, pozabawionym transeptu. Na uwagę zasługuje niesymetryczne rozwiązanie jej części wschodniej. Po stronie północnej znajdowała się wyposażona w kryptę kaplica, wystająca nieco poza linię nawy bocznej. Część środkową zajmowało prezbiterium, zamknięte apsydą, z kryptą połączoną z poprzednią, zaś część południową tworzyła apsyda (niemal całkiem zniszczona) i dobudowana wieża schodowa, związana zapewne z emporą ponad nawami bocznymi. Warto wspomnieć, iż z podobną asymetrią mamy do czynienia również w bazylice św. Wacława w miejscowości Stara Boleslav, zbudowanej przez księcia Brzetysława I jako forma ekspiacji za grabież relikwii św. Wojciecha z Gniezna w 1039 roku.

Ważnych odkryć dokonano w ostatnim czasie po zachodniej stronie katedralnej bazyliki. W roku 2005 roku stwierdzono tam ślady kolejnej budowli przedromańskiej, zaś w 2006 – negatywy i resztki murów dwu galerii (N i S) romańskiego atrium, zbudowanego w tej samej, co katedra, „kostkowej” technice muru. Wskazuje to na realizację świątyni o pełnym programie przestrzennym, wraz z obudowaną architektonicznie „drogą procesyjną”.

Już wiele lat temu Lech Kalinowski zwracał uwagę na to, iż świątyni katedralnej powinny towarzyszyć zabudowania w postaci rezydencji biskupa, kanoników kapituły, biblioteki, szpitala i in. Wiadomo ze źródeł pisanych że pałac („curia”) biskupi jeszcze w XIII wieku znajdował się na Wawelu. Najpewniej także i tu mieściło się „monasterium” kanonickie, na wzór rozpoznanego przy romańskiej katedrze w Pradze.

W latach 2007–2008 na tarasie przed Muzeum Katedralnym, po NW stronie katedry, stwierdzono fundamenty i negatywy murów obiektu złożonego co najmniej z trzech, nierównej wielkości, pomieszczeń. Część tego założenia wchodziła pod budynek gotyckiej kamienicy „sepnej” – spichlerza, wzniesionego przez króla Kazimiera Wielkiego „in area episcopali”. Kolejne ślady odkryto w roku 2012 w rejonie budynku tzw. „Wikarówki”. Wszystko to świadczy o istnieniu po zachodniej stronie katedry budowli rezydencjonalnej o złożonym programie przestrzennym, różniącym się od typowego w tych czasach (XI–XII wiek) palatium, a więc związanej, być może, z siedzibą krakowskiej kapituły w wiekach XI–XIII.

Zagadkę stanowi funkcja przedromańskiej rotundy a potem – kościoła romańskiego, odkrytych w latach 1981–1983 po północnej stronie katedry, w pobliżu tzw. „bastionu Władysława IV”. W nawie jednoapsydowej rotundy stwierdzone zostało obmurowane, prostokątne zagłębienie, wyłożone starannie wykonanymi, cienkimi (ok. 5 cm), dużymi (0,5 x 1 m) płytami z piaskow-

ca. Obiekt ten (wnętrze), częściowo zniszczony przez gotyckie przedmurze, mierzył po osi E-W około 2 m. Początkowo interpretowano go jako komorę grobową, choć zastanowienie budziła znaczna szerokość kamiennej obstawy, zwłaszcza od strony S. Także fakt osadzenia płyt na zaprawie gipsowej, podczas gdy mur spojono wapienno-piaskową, wydawał się nietypowy. Po odkryciu w latach 1988–1989 gipsowych zagłębień w kaplicy pałacowej na Ostrowie Lednickim, uznanych przez większość badaczy za baseny chrzcielne, dopuszczalną wydaje się hipoteza – odnośnie do zagłębienia w rotundzie wawelskiej – iż stanowiło ono urządzenie podobnego typu, zaś sama rotunda pełniła funkcję osobnego baptysterium przy kościele katedralnym. Stan zachowania obiektu nie pozwala jednak na rozstrzygnięcie tej kwestii.

Rotundę przebudowano, zapewne w XII wieku, na romański kościół z prostokątnym prezbiterium (nawa nie zachowana). Jego funkcja w zespole katedralnym jest trudna do określenia.

Pierwszy przedromański kościół – czteroapsydowa rotunda, odkryta w rejonie dawnych kuchni królewskich przez Zygmunta Hendla i A. Szyszko-Bohusza w latach 1911–1917, mimo stosunkowo dobrego stanu zachowania, do chwili obecnej nie może zasnąć spokoju, jeżeli chodzi o rekonstrukcję pierwotnej formy. Ogłoszona ostatnio (2009) przez Teresę Rodzińską-Chorąży wersja z monumentalnym wejściem od zachodu, pozbawiona przesłanek materialnych, jest przykładem niepotrzebnego mnożenia bytów. Na podstawie wzmianki pochodzącej od Jana Długosza, iż zasypana już częściowo w XIV–XV w. świątynia wydała się kronikarzowi jeszcze „wysoką” oraz bardzo niskiego usytuowania otworów okiennych w stosunku do pierwotnego poziomu terenu można się opowiedzieć za rekonstrukcją K. Żurowskiej i Tomasza Węclawowicza, iż był to kościół dwupoziomowy, z zagłębioną w podłoże kondygnacją dolną (Żurowska, Węclawowicz 1983). Domniemany podział tetrakonchosa na dwie kondygnacje stwarzał możliwości wykorzystania poszczególnych apsyd do eksponowania większej ilości relikwii, a więc rotunda mogła pełnić funkcję swoistego, prywatnego „skarbcza” tych świętych przedmiotów.

Dwuapsydowa rotunda „B” przy południowej krawędzi wzgórza, w myśl założeń odkrywców (Andrzej Żaki, Stanisław Kozieł, Mieczysław Fraś) miała być w początkowej fazie tetrakonchosem, wzniesionym w 2 połowie X wieku jako „kościół grodowy”, zapewne najstarszy na Wawelu (Kozieł, Fraś 1979). Badania uzupełniające w roku 1992 wykazały, iż rzekoma apsyda południowa jest jedynie dużym fragmentem muru, tkwiącym w warstwie destrukcyjnej kościoła. Brak domniemanej pierwszej fazy spowodował większą ostrożność odnośnie do datowania świątyni, przyjęto jako alternatywną metrykę przełom X/XI wieku. Jej funkcja w zespole przedromańskiej zabudowy grodu nie jest do końca jasna. Pod domniemaną emporą w apsydzie zachodniej odsłonięty został ciosowy grobowiec, jak się niedawno okazało – pierwotny, zawierający pochówek kobiecy, bez wyposażenia. Być może obiekt wzniesiono już z zamiarem pochowania tej dostojnej osoby (fundatorki kościoła?).

Największy przełom w sferze interpretacji dotyczy półkolistego muru romańskiego, odkrytego przez autora i Janusza Firleta w rejonie nad Smoczą Jamą w roku 1975. Uznany wówczas za apsydę kościoła jednonawowego (choć rozważano także inne możliwości), po badaniach uzupełniających w latach 2006–2007 został zinterpretowany jako pozostałość okrągłej wieży obronnej, wzniesionej na prostokątnym fundamencie w linii obwałowań, podobnie, jak kwadratowy „stołp” we wschodniej części wzgórza, koło „Kurzej Stopy” (Firlet, Pianowski 2009).

Dużych trudności nastręcza poprawna interpretacja aneksu dostawionego po wschodniej stronie romańskiego palatium – tzw. „sali o 24 słupach”. Jego funkcja jako obiektu o charakterze świeckim wydaje się mało prawdopodobna. Forma, lekko trapezowata, z wolnostojącym, masywnym fundamentem w pobliżu wschodniej ściany pozwala przypuszczać, iż był to kolejny obiekt sakralny – prywatna kaplica przeznaczona dla panującego i jego najbliższego otoczenia.

Czym zatem była romańska bazylika, tzw. św. Gereona, usytuowana w bezpośrednim sąsiedztwie palatium, po jego zachodniej stronie? Wysunięta przez A. Szyszko-Bohusza teza, iż jest to pierwsza romańska katedra krakowska, po odkryciu wspomnianych wyżej reliktyw przedromańskich pod katedrą, straciła na aktualności. Pojawiła się kolejna hipoteza, iż była ona jednym z członów „katedry podwójnej” (Węclawowicz 2005). Nie wydaje się jednak, by w XI–XII wieku powstało tu założenie nawiązujące do wczesnochrześcijańskich zespołów katedr podwójnych, jak np. w Akwilei, Mediolanie czy Trewirze. Wzniesiony na miejscu starszych, przedromańskich obiektów – kaplicy krzyżowej (?) i budynku mieszkalnego (?) wczesnoromański kościół bazylikowy o bogatym programie przestrzennym, z kryptą wschodnią, transeptem z „kaplicami” grobowymi, wieżami zachodnimi i zapewne emporą międzywieżową, wydaje się bardziej związany z zespołem pałacowym, na wzór kolegiaty św. św. Szymona i Judy w Goslarze, poświęconej w 1051 roku. Decydujące znaczenie będą miały badania w Magdeburgu, gdzie po północnej stronie katedry istniał duży, bazylikowy kościół, rozbudowany zapewne jeszcze przez Ottona III. Problem stanowi tam jednak zlokalizowanie palatium cesarskiego.

Kolejne pytania odnośnie do formy a także funkcji dotyczą dwu kościołów wawelskich – św. Michała oraz św. Jerzego, usytuowanych w centralnej części wzgórza. Fragment fundamentu, wykonanego z kamieni płytkowych, z licem o wątku „opus spicatum”, odkryty w obrębie prezbiterium gotyckiej kolegiaty św. Michała, jest jedynym „pewnym” reliktem kościoła wczesnośredniowiecznego (fazy przedromańskiej?). Narożnik z bloków piaskowca, odsłonięty po południowej stronie świątyni, może należeć do kolejnej, przedgotyckiej fazy kościoła.

W rejonie gotyckiego kościoła św. Jerzego, będącego w XIII wieku własnością opata tynieckich benedyktynów, stwierdzono – jak dotąd – warstwę destrukcyjną, zawierającą sporą ilość romańskich „kostek” wapiennych oraz bazę kolumny (empory?, krypty?) o rzadkim profilu, występującym m.in. w krypcie katedry w Augsburgu.

Na grodzie wawelskim, oprócz rezydencji panującego oraz biskupa i kapituły istniały niewątpliwie siedziby możnowładców, ściśle związanych z dworem książęcym. Najpewniej taki właśnie kompleks zabudowań wzniesiono na przełomie XI i XII wieku w części południowo-zachodniej, w rejonie późniejszej, XV-wiecznej baszty Sandomierskiej. W roku 1977 Magdalena Szewczyk i Witold Szmukier odkryli tam fundamenty i pozostałości partii nadziemnej murów rotundy jednoapsydowej, wyposażonej w emporę zachodnią. Co ciekawe – w trakcie budowy zmieniono orientację empory, zapewne nawiązując do usytuowania sąsiedniego, nie odkrytego jeszcze (znany jest filar przewiązki) budynku rezydencjonalnego.

Wzgórze wawelskie – teren dawnego krakowskiego grodu, jest już zbadane archeologicznie w znacznym stopniu. Można więc zadać pytanie – czy znamy relikty wszystkich kościołów wzniesionych w jego obrębie w okresie wczesnego średniowiecza? Wydaje się, iż stopniowo zbliżamy się do granic poznania. Późniejsze akcje budowlane i niwelacyjne doprowadziły do tak znacznych zniszczeń układów stratygraficznych oraz pozostałości budowli murowanych, że w przyszłości trudno będzie odkrywać następne, zachowane w sposób czytelny obiekty. Należy przypuszczać, iż część (jak znaczna?) uległa całkowitej zagładzie i pozostały po nich jedynie negatywy, warstwy destrukcji oraz bardzo nisko resztki murów.

Osobnym problemem jest poprawne przypisanie wezwań poszczególnym kościołom funkcjonującym w obrębie grodu. Ze źródeł pisanych znamy osiem patrociniów: św. Wacława oraz św. Tomasza, św. Michała, św. Jerzego, św. Gereona, NPMarii (kościół okrągły), św. św. Feliksa i Adaukta oraz św. Marii Egipcjanki. Wezwanie św. Wacława dotyczy, oczywiście, katedry, dla której relikwie mógł pozyskać Bolesław Chrobry w trakcie swego krótkiego panowania w Pradze. Kaplica św. Tomasza mogła stanowić część świątyni „głównej”, lub z nią sąsiadować (kościół po północnej stronie katedry?). Wezwania św. Michała oraz św. Jerzego należy łączyć z obiektami na miejscu których w XIV wieku wzniesiono, w miejsce rzekomo drewnianych (Długosz), murowane kościoły gotyckie. Teoria A. Szyszko-Bohusza, mówiąca o zmianie wezwania św. Gereona na św. Marii Egipcjanki oraz NPMarii na św. św. Feliksa i Adaukta miała swoje uzasadnienie w okresie międzywojennym, kiedy badania wykazywały „niedobór” wczesnych budowli sakralnych. Obecnie, gdy znamy już cztery wawelskie rotundy – można się zastanawiać, której z nich dotyczyło wezwanie maryjne, zapisane na podstawie dawniejszego źródła przez Długosza a także nad tym, która świątynia mogła nosić wezwanie św. Gereona – męczennika, jednego z głównych patronów Kolonii. Przyjąć można hipotezę, iż św. Maria Egipcjanka oraz św. św. Feliks i Adaukt byli pierwotnymi patronami bazyliki pod zachodnim skrzydłem pałacu oraz tetrakonchosu przy kuchniach królewskich. Jednakże problem ten nie pozostanie całkowicie rozstrzygnięty, podobnie, jak zagadnienie niezwyklej koncentracji budowli sakralnych w obrębie jednego grodu, nawet o tak dużym znaczeniu, jak ośrodek krakowski.

W pewnej dysproporcji w stosunku do nasyconego kościołami Wawelu pozostaje drugi człon wczesnośredniowiecznej aglomeracji – podgrodzie,

znane ze źródeł XIV-wiecznych pod nazwą „Okół” (Okol), usytuowane na cyplu terasy średniej, po północnej stronie grodu. Na obszarze tym, ufortyfikowanym najpóźniej w wieku X (palisada, potem wał skrzyniowy z lat 70.) dotychczas nie odkryto ani jednego murowanego, przedromańskiego kościoła. Najstarszym, zachowanym, jest niewielka bazylika transeptowa pod wezwaniem św. Andrzeja, zlokalizowana w centralnej części podgrodzia. Jej budowa łączona jest z osobą palatyna Sieciecha, czasami przełomu XI i XII wieku. Stan badań podsumował ostatnio Maciej B. Pawlicki, zwracając uwagę na akcentowane w literaturze, rzekome przemiany jego architektonicznej bryły w epoce romańskiej i rekonstruując pierwszą fazę jako syntezę budowli sakralnej oraz rezydencjonalnej (Pawlicki 2011). Czy jednak dysponujemy wystarczającymi przesłankami, pozwalającymi zakładać ewolucję koncepcji architektonicznej tego obiektu? Zmiany w wątku muru, czytelne na północnej elewacji kościoła, można najprościej tłumaczyć jako odzwierciedlenie dwu etapów budowy, przerwanej pożarem (widoczne są jego ślady). Wybudowanie murów konstrukcyjnych, na których osadzono m.in. filary międzynawowe można uznać także za kolejny etap prac budowlanych. Najnowsze wykopaliska, prowadzone przez J. Firleta w obrębie gotyckiej zakrystii – możnowładczej kaplicy grobowej – przy północnej ścianie prezbiterium (2011–2012) potwierdziły fakt przewiązania apsydy bocznej z murami magistralnymi kościoła. Tak więc trzynawową bazylikę należy uznać za pierwotną koncepcję świątyni, zakończonej od zachodu masywem dwuwieżowym z dzwonnica pomiędzy wieżami, charakterystyczną dla założenia saskich (Goslar, Gandersheim). Domniemanego, murowanego „castellum” Sieciecha należy poszukiwać poza obrębem kościoła.

O innych romańskich kościołach Okołu wiemy niewiele. W latach 50. XX wieku archeologicznie zbadano fragmenty pobliskiego, jednonawowego kościoła św. Marii Magdaleny. Diagonalna przypora przy SW narożniku nawy, część ceglanego ołtarza, odkrytego w prezbiterium kojarzą się już z epoką gotyku. Z drugiej strony ciosowy („kostkowy”) wątek muru naziemnego tkwi jeszcze głęboko w epoce romańskiej. Duża ilość późnoromańskich, ceramicznych płytek posadzkowych, znalezionych na złożu wtórnym, wskazuje na czas budowy (lub remont) kościoła około połowy XIII wieku. Aby definitywnie sprecyzować chronologię tej budowli niezbędne są dodatkowe, uzupełniające badania wykopaliskowe.

Prace badawcze w rejonie kościoła św. Marcina (na południe od św. Andrzeja) nie przyniosły dotąd wyraźnego potwierdzenia jego romańskiej fazy, domniemywanej na podstawie źródeł pisanych. Nie znamy także relikwów romańskiego kościoła św. Idziego, usytuowanego (świątynia gotycka) u stóp Wawelu. Ufundowany zapewne przez Władysława Hermana jako votum związane z narodzinami syna Bolesława, mógł być wzniesiony w klasycznej technice „kostkowej”. Nieliczne ciosy tego typu, stwierdzone w fundamentach sąsiedniego budynku, mogą stanowić tego pośredni dowód. Duże zmiany poziomów terenu, które miały miejsce w późnym średniowieczu (formowanie koryta rzeczki Rudawki) i czasach nowożytnych (fortyfikacje

wokół Wawelu) mogły się przyczynić do zniszczenia pozostałości świątyni romańskiej oraz warstw jej destrukcji.

Na terenie Okołu, w pobliżu jego domniemanej bramy północnej, istnieć mógł jeszcze jeden romański kościół, pod wezwaniem św. Piotra Apostoła, znany ze źródeł pisanych od roku 1325. Na podstawie planów miasta pochodzących z wieku XVIII można wskazać jedyne przybliżoną lokalizację nowożytną (?) świątyni noszącej to wezwanie.

Na północnym przedpolu Okołu, tuż za wielkim rowem (fosą ?) stał romański kościół pod wezwaniem WW.Świątych. Wzmiankowany w opisie cudów św. Stanisława (Bieliński 1884, 416) około roku 1260, w formie gotyckiej funkcjonował do lat 30. XIX wieku. Badania archeologiczne wprawdzie nie doprowadziły do odkrycia relikwii murów jego pierwszej fazy, lecz pozwoliły stwierdzić obecność dużej ilości romańskich ciosów („kostek”) wapiennych w fundamentach świątyni gotyckiej a także późnoromańskich płytek posadzkowych, pochodzących najpewniej z czasu remontu kościoła w połowie XIII wieku.

Na wschód od kościoła WW.Świątych wznosił się kościół św. Trójcy, pełniący funkcję parafialną dla osady targowej, poprzedzającej „wielką lokację” Krakowa w 1257 roku. Biskup Iwo Odrowąż, sprowadzając w roku 1222 konwent dominikanów, nadał im tę świątynię, przenosząc jednocześnie parafię do kościoła NPMarii (przy Rynku krakowskim). Dominikanie rozpoczęli ożywioną działalność budowlaną, której efektem było wzniesienie kompleksu klasztorного oraz kościoła (początkowo – halowego) z charakterystycznym, wydłużonym prezbiterium. Dotychczas nie odnaleziono fragmentów murów kościoła przeddominikańskiego, jednakże budynek podpiwniczonego refektarza w północnym skrzydle klasztoru należy uznać za „składankę” z elementów romańskich – wielkiej liczby ciosów wapienia i piaskowca, wraz z nieco zdekompletowanym portalem. „Translacji” dokonano zapewne w momencie, gdy gotowe było już co najmniej prezbiterium kościoła konwentualnego, a może także i mury obwodowe partii nawowej świątyni (romańskiego materiału nie spożytkowano do jej fundamentów). Kościół został przebadany jedynie fragmentarycznie. Niedawno, podczas prac prowadzonych w krypcie pod wschodnim przęsłem prezbiterium „cudem” (badania dendro-) uniknięto kompromitacji, polegającej na ogłoszeniu fragmentów nowożytnych słupów drewnianych, pochodzących z remontu tej partii budowli, za relikty starszej świątyni. Odkryte ostatnio koliste fundamenty kamienne przy SW i NW narożnikach kościoła z około połowy XIII wieku usiłuje się interpretować jako pozostałości budowli romańskiej. To pozostawmy bez komentarza.

Po zachodniej stronie kościoła WW. Świątych osiedlił się drugi konwent „mendykantki” – franciszkanie, przybyli do Krakowa w roku 1237. Badania kompleksu klasztorного i kościoła trwają od końca wieku XIX, lecz pod względem archeologicznym dotyczą głównie zachodniego skrzydła zabudowań. W fundamentach odnaleziono tam niewielką ilość „kostek” romańskich a w pobliżu – fragmenty murów, interpretowanych jako relikty obiektów starszych od XIII-wiecznego skrzydła klasztorного. Sam kościół, ceglany, po-

czątkowo w formie krzyżowej, z trójbocznie zamkniętą zakrystią od strony południowej, jest datowany na okres od 1237 do około 1250 r. (Niewalda, Rojkowska 2006). Zastosowanie wspomnianej wyżej formy krzyżowej, zamiast typowego w architekturze mendikańckiej wydłużonego prezbiterium rodzi pytanie o pierwotną funkcję tej części kościoła – czy nie był on księżęcą kaplicą grobową Bolesława Wstydlwego i jego rodziny i miał stanowić fragment dużo większej świątyni, zrealizowanej potem w asymetrycznej i nieco „skarłałej” postaci ?

Posuwając się dalej ku północy, już na obszarze Rynku Głównego natrafiamy na zachowany, niewielki, jednonawowy, romański kościół św. Wojciecha, wzniesiony – wg tradycji – w miejscu, gdzie święty misjonarz miał głosić swe kazania. W odróżnieniu od dwu poprzednich został on w dużym stopniu przebadany archeologicznie przez Teresę i Kazimierza Radwańskich (Radwański 1975). Odkryto dwie fazy budowli drewnianej, najpewniej sakralnej, która w młodszej fazie mogła być wyposażona w murowany, „przedromański” ołtarz. Osłonięto też fundamenty i dolne partie murów nadziemnych kościoła kamiennego. Ze względu na różnice zachodzące pomiędzy tymi częściami (brak kontynuacji kruchty lub wieży zachodniej, lekkie nadwieszenie S muru naziemnego) rozwarstwiono świątynię murowaną na dwie fazy architektoniczne. Trzecią miał stanowić mur poprzeczny, wbudowany w nawę w pobliżu ściany wschodniej, na którym spoczywała baza (plinta?) filara lub kolumny. Stwierdzenie tylko jednego poziomu użytkowego w postaci wylewki zaprawy na kamiennym podkładzie pozwala sądzić, iż na etapie przejścia fundamentu w partię nadziemną zmodyfikowano nieco koncepcję programu budowli (rezygnacja z kruchty). Mur poprzeczny należy uznać za podbudowę pod dwie podpory balkonu emporowego, zajmującego większą część nawy. Ukończoną budowlę, wykonaną w technice „kostkowej”, datować można na wiek XII.

Orientacja kościoła NPMarii (po osi E-W) w stosunku do siatki miasta lokacyjnego wzbudzała podejrzenie, iż świątynia posiadała fazę romańską. Penetracją licznych krypt grobowych pod świątynią gotycką, dokonana przez W.Zina i W.Grabskiego pozwoliła na wyodrębnienie nie ukończonych murów romańskich dużego kościoła, wykorzystanych następnie do wzniesienia wczesnogotyckiej hali (Zin, Grabski 1966). Odkryto także pozostałości – jak sądzono – przyściennych półkolumn, które wyznaczać miały podział wnętrza na poszczególne przęsła. Weryfikacji tych poglądów dokonano w 2008 roku (Firlet *et al.* 2011). Stwierdzono bowiem, iż w fundamentach wczesnogotyckiego kościoła (także w wieży SW) użyto wtórnie dużej ilości wapiennych „kostek” oraz piaskowcowych ciosów romańskich. Rzekome półkolumny stanowiły w istocie fundamenty pod służki sklepienia świątyni gotyckiej. Tak więc istnienie murowanego, romańskiego kościoła, wzmiankowanego w latach 1222, 1224 jako parafialny, zostało potwierdzone jedynie w sposób pośredni. Jego fundację, najpewniej w wieku XII, można wiązać z rodem Odrowążów, zaś przejęcie funkcji parafialnej (z kościoła św. Trójcy) z próbą lokacji miasta, dokonaną przed pierwszym najazdem tatarskim w 1241 roku.

W przeciwieństwie do świątyni mariackiej, penetracja podziemi kościoła św. Jana, dokonana przez autora, J. Firleta oraz Elżbietę Chromy-Dubis w pełni potwierdziła wyniki badań W. Zina, W. Grabskiego i K. Radwańskiego odnośnie do formy jego wschodniej części oraz XII-wiecznej, romańskiej metryki („kostkowa” technika budowy murów).

Położony w północno-wschodniej części miasta kościół św. Krzyża, o orientacji „przedlokacyjnej” (E-W) był badany archeologicznie przez A. Żakiego w końcu lat 50. XX w. Prace te, prowadzone w niewielkim zakresie, nie przyniosły odkrycia relikwii romańskich. Można się jedynie domyślać, iż duże ciosy piaskowca, użyte w narożach przypór kościoła gotyckiego mogą pochodzić, ewentualnie, z rozbiórki romańskiej świątyni.

Kolegiata św. Floriana, na północnym przedpolu miasta, uposażona w roku 1184, konsekrowana w 1216, była niewątpliwie kościołem romańskim, i to – przypuszczalnie – o znacznych rozmiarach. W latach 80. XIX wieku W. Łuszczkiewicz odkrył szereg detali romańskich, użytych wtórnie do budowy muru cmentarnego wokół kościoła. W roku 2001, podczas prac konserwatorskich, prowadzonych przez Emila Zaitza i Waldemara Niewaldę stwierdzono w linii południowej ściany nawy gotyckiej fragmenty muru wykonanego z „kostki” wapiennej o różnych rozmiarach. Zinterpretowano go jako pozostałość kościoła romańskiego, lecz może był to materiał budowlany wykorzystany wtórnie, podobnie, jak w przypadku prezbiterium kościoła św. Mikołaja, usytuowanego przy szlaku handlowym, po północno-wschodniej stronie miasta średniowiecznego.

Kościół ten, badany w latach 60. XX wieku przez K. Radwańskiego, W. Zina i W. Grabskiego, ujawnił także autentyczne mury romańskie, zinterpretowane wówczas jako prezbiterium świątyni XII-wiecznej (Zin, Grabski 1966). Po dłuższej przerwie, w latach 90., badania prowadzone przez Teofila Dębowskiego zmieniły pogląd na temat najstarszej fazy kościoła. Okazało się, iż rzekome prezbiterium stanowiło niewielką, kwadratową nawę, zaś właściwe, usytuowane po stronie wschodniej, na planie mniejszego kwadratu, zachowało się jedynie w formie negatywu po wybranym fundamencie kamienno-ziemnym. Plan oraz wielkość tej XII-wiecznej, „kostkowej” budowli ściśle nawiązuje do romańskiego kościoła św. Wojciecha na krakowskim Rynku.

Niewiele wiadomo na temat wczesnośredniowiecznych kościołów, usytuowanych na terenie miasta Kazimierza – wielkiej wyspie pomiędzy dwoma ramionami Wisły. Kościół św. Michała na Skałce, gdzie najpewniej poniósł śmierć biskup Stanisław w roku 1079, miał być – według Jana Długosza – okrągły, wybudowany z białego kamienia. Ikonografia kościoła gotyckiego, m.in. tryptyk z Pławna, przedstawia od strony wschodniej niewielką przybudówkę do prezbiterium, mogącą stanowić apsydę rotundy, włączoną w obręb późniejszej świątyni.

Kościół św. Wawrzyńca, wzniesiony w XII wieku przez Piotra Włostowica, można lokalizować jedynie na podstawie dawnych planów miasta. Kościół św. Jakuba, badany archeologicznie przez A. Żakiego, nie ujawnił relikwii fazy romańskiej.

Na prawym brzegu Wisły, gdzie wznosi się skaliste wzgórze, zwane Górą Lasoty, zachował się do dziś niewielki, jednonawowy kościółek św. Benedykta, wzmiankowany w źródłach z połowy XIII wieku. Badania archeologiczne, rozpoczęte w roku 1956 przez A. Żakiego nie przyniosły odkrycia jego wcześnieśredniowiecznych faz budowlanych. Dopiero w 1962 roku tandem: Zin – Grabski – Radwański doprowadził do odsłonięcia w obrębie prezbiterium, nawy oraz przy zachodniej elewacji wyraźnie rysujących się reliktyw rotundy jednoapsydowej, wykonanej z płytowo łamanego piaskowca, spojonego gipsową zaprawą. Posadzkę świątyni stanowiła wylewka gipsowej zaprawy. Po zachodniej stronie budowli badacze stwierdzili ślady dwu równoległych ścian aneksu (?) o orientacji E-W. Pod współczesną posadzką kościoła odsłonięto odcinki murów wykonanych z wapiennej „kostki” oraz fragment portalu, które określono jako elementy drugiej, romańskiej fazy obiektu. Rotundę wydatowano na schyłek X – początek XI wieku, zaś kościół romański – na 2. połowę wieku XII (Zin, Grabski 1966).

Odkrycie przedromańskiej rotundy, wzniesionej z użyciem zaprawy gipsowej, charakterystycznej dla najstarszych budowli na Wawelu, nie wzbudza większych wątpliwości. Natomiast potwierdzenia wymagają mury fazy „romańskiej”, bowiem możemy mieć tu do czynienia z wtórnym użyciem materiału ciosowego, podobnie, jak w kilku wspomnianych wyżej gotyckich budowlach sakralnych Krakowa, w tym – we wschodniej części katedry wawelskiej, zbudowanej po 1320 roku. Tu „kostki” wapienne dobrano tak starannie, że z powodzeniem czynią wrażenie muru romańskiego.

Historia badań kościoła Najświętszego Salwatora na Zwierzyńcu, zachodnim przedpolu Krakowa, sięga lat 30. XX wieku. W latach 50. wykopaliska prowadzili A. Żaki i S. Kozieł, architekturę badał Jerzy Hawrot. Potem działał zespół Zin – Grabski – Radwański, następnie – Teresa Radwańska. Około 1990 r. prace badawcze zostały zakończone. W miarę ich postępu zmianie ulegała interpretacja odkopywanych reliktyw.

Zygmunt Gawlik rozpoznał romańskie prezbiterium z dwoma portalami, po stronie N i S. A. Żaki odkrył mury dwu aneksów, flankujących prezbiterium świątyni, K. Radwański – starsze, lecz również romańskie prezbiterium, zamknięte apsydą oraz mur o łukowatym przebiegu, uznany za fundament zachodniej części rotundy. Przysłowiową „kropkę nad i” postawiła T. Radwańska, odsłaniając relikty fundamentów oraz negatywy murów zachodniej części trzynawowego, romańskiego kościoła.

Na obecnym etapie rozpoznania można wyróżnić dwie zasadnicze fazy architektoniczne. Pierwszą stanowiła trzynawowa bazylika transeptowa (?) o długości około 28 m, z prezbiterium zamkniętym apsydą. W fazie drugiej nastąpiła rozbudowa części wschodniej. Po zburzeniu apsydy powstało wydłużone, prostokątne prezbiterium, połączone portalami oraz półkolistymi przezroczkami z aneksami – kaplicami bocznymi. Za fazę pośrednią uważany jest półkolisty mur domniemanej rotundy, zamykający chór kościoła romańskiego od zachodu. Interesującym zjawiskiem jest miniaturyzacja dużego okna we wschodniej ścianie świątyni do małego, obustronnie rozglifionego otworu.

Mury pierwszej fazy wykonano z niewielkich, sześciennych ciosów wapienia, zaś drugiej – z typowej „kostki” wapiennej o klinowatym kształcie. W dolnej partii prezbiterium użyto dużych ciosów piaskowca, uzyskanych, być może, z rozbiórki wschodniej części pierwszego kościoła. Budowa obiektu jest obecnie datowana na przełom XI/XII do połowy XII wieku, zaś rozbudowa partii wschodniej – na około połowę wieku XII. Konsekrację odnotowano w źródłach pisanych pod rokiem 1148.

Badania archeologiczne w otoczeniu kościoła prowadzone były w niewielkim zakresie. Można jedynie domyślać się istnienia w tej części Wzgórza Bronisławy wczesnośredniowiecznego grodu, którego centrum stanowiła bazylika. Przebudowę partii wschodniej, nawiązującą pod względem formy do kościoła norbertanek w wielkopolskim Strzelnie, można tłumaczyć chęcią przystosowania świątyni do potrzeb konwentu norbertańskiego, który został ostatecznie osadzony w Nowym Brzesku – Hebdowie. Trudno rozstrzygnąć, czy poświęcenie w roku 1148 dotyczyło pierwszej, czy też drugiej fazy kościoła. Półkolisty mur, zamykający od W prezbiterium nie wydaje się stanowić fragmentu rotundy, lecz raczej znacznie zminiaturyzowanego w późniejszym okresie kościoła (Pianowski 1986).

W roku 1162 komes Jaksza Gryfita założył w sąsiedztwie kościoła Najświętszego Salwatora, nad brzegiem Wisły, klasztor norbertanek. Kompleks kościoła i klasztoru, badany już przez W. Łuszczkiewicza w końcu XIX wieku, wzniesiony był w postaci murów ceglanych o wątku wendyjskim. Jest datowany na około połowę XIII wieku, m.in. na podstawie formy dobrze zachowanego portalu w północnej ścianie kościoła. Enigmatyczne informacje, przekazane przez Stanisława Tomkowicza (1906) a następnie – przez W. Zina i W. Grabskiego, wskazują, iż w rejonie północnego skrzydła klasztoru znajdują się mury wykonane z niewielkich ciosów romańskich. Wymaga to podjęcia badań archeologiczno – architektonicznych, także pod kątem ewentualnego wtórnego wykorzystania materiału pochodzącego z najstarszej fazy do budowy obiektów powstałych już po najeździe tatarskim w roku 1241, kiedy to klasztor miał ulec zniszczeniu (Rajman 1993).

Kończąc niniejszy, krótki przegląd interpretacji wczesnośredniowiecznych budowli Krakowa kilka uwag poświęcić wypada także budowłom oddalonym od centrum – klasztorom benedyktynów w Tyńcu i cystersów w Mogile a także kościołowi św. Grzegorza w podkrakowskiej Ruszczy.

Klasztor tyński, założony przez Kazimierza Odnowiciela w 1044 roku, lub, jak sądzi część badaczy, przez Bolesława Szczodrego, badany był od roku 1943 przez A. Szyszko-Bohusza, Gabriela Leńczyka, zespół kierowany przez L. Kalinowskiego, następnie przez K. Radwańskiego i E. Zaitza. Badania architektoniczne i wykopaliska odsłoniły relikty trzynawowego, romańskiego kościoła św. św. Piotra i Pawła oraz mury trzech skrzydeł klasztoru. Kościół, zbudowany z płaskich ciosów piaskowca, datowany jest na 2. połowę XI wieku i łączony, pod względem warsztatowym, z wawelską bazyliką tzw. św. Gereona, zaś budynki klasztorne, murowane z wapiennej „kostki” – na wiek XII (Dobrowolski 1971). W północnej części skrzydła wschodniego, w pobliżu

kościół, odsłonięto fragmenty starszej, murowanej budowli – ściany działowej z gniazdem po drewnianej belce ankrowej oraz połączenie posadzek dwu pomieszczeń, wykonanych jako wylewki zaprawy wapiennej. Są to pozostałości pierwszego założenia klasztornego, z około połowy XI wieku, lub też starszej (przedromańskiej?) rezydencji możnowładczej Toporzaków, stanowiącej bazę dla konwentu benedyktyńskiego. Wzniesiony w XII wieku, na miejscu tego „prowizorium” klasztor romański posiadał bogatą dekorację architektoniczną, o czym świadczą liczne detale, eksponowane obecnie w nowo otwartym muzeum. Podwójne głowice, pochodzące z przezroczy krużganka, wskazują na pełną realizację założenia w okresie romańskim, przecząc tezie E. Zaitza, jakoby budynki wschodniego i zachodniego skrzydła klasztoru powstały w obrębie „muru obwodowego” w okresie późniejszym (Zaitz 2000). Klasztor benedyktyński w Tyńcu należy uznać za najstarszy przykład w pełni zrealizowanego „sankt-galleńskiego” programu przestrzennego na ziemiach polskich.

W cieniu wspomnianego wyżej kompleksu klasztornego pozostaje kościół św. Andrzeja, pełniący niegdyś funkcję parafialną dla ludności zamieszkującej Tyńiec i jego okolicę. Zlokalizowany po wschodniej stronie klasztoru, zaznaczony na planach z XVIII wieku, został rozebrany po zniszczeniach, spowodowanych m.in. oblężeniem w czasie konfederacji barskiej (1771). Była to niewielka, jednonawowa świątynia, zakończona od wschodu prawdopodobnie apsydą. Obecnie w miejscu tym znajduje się cmentarz parafialny. Wydobywane podczas kopania grobów wapienne „kostki” romańskie świadczą pośrednio o XII-wiecznej metryce tego kościoła.

Klasztor cystersów w Mogile – wsi nazwanej tak od „kopca Wandy”, na E od Krakowa, został założony po przeniesieniu konwentu z Kacic przez biskupa Iwona Odrowąża w roku 1222 (badania nie potwierdziły tam pozostałości założenia murowanego). Kościół w Mogile został konsekrowany w roku 1266. Budowa klasztoru postępowała sukcesywnie, aż do XIV wieku (dom opata z wieku XV). W literaturze prowadzona jest dyskusja pomiędzy Ewą Łużyńską a Marcinem Szymą odnośnie do precyzyjnego datowania poszczególnych etapów budowy. Cezury chronologiczne widoczne są zarówno w murach kościoła, jak i zachodniego skrzydła klasztoru, gdzie wątek wendyjski dormitorium konwersów kontrastuje z „gotyckimi” murami narożnika SW. Na uwagę zasługuje duża skala założenia (kościół o długości 63,5 m) w stosunku do zrealizowanych wcześniej na obszarze Małopolski (Jędrzejów, Wąchock, Koprzywnica). Należy wyrazić nadzieję, że zespół mogiński, badany okazjonalnie, doczeka się kompleksowej analizy archeologiczno-architektonicznej, która definitywnie wyjaśni chronologię powstania poszczególnych partii zabudowy.

Odrębne zagadnienie stanowi wczesnośredniowieczna architektura rezydencji możnowładczych w okolicach Krakowa. Problem ten obecnie znajduje się „in statu nascendi”. Jedynym rozpoznany obiekt o tak dawnej metryce jest kościół św. Grzegorza w Ruszчы, w obecnej postaci – XV-wieczny, fundacji Wierzbęty z Branic. Od dawna wiadano, że dolne partie murów

wieży zachodniej, wykonane zostały z wtórnie użytych, niewielkich ciosów („kostki”) wapiennych. Badania archeologiczne, przeprowadzone w roku 2003 przez Ewę Kubicę-Kabacińską wykazały, że fundamenty gotyckiego kościoła wykonane są z tego samego materiału. Ponadto, na styku wieży z częścią nawową kościoła gotyckiego odkryto dwa narożniki posadowionego płycej fundamentu kamiennieo-ziemnego świątyni romańskiej (Kubica-Kabacińska 2007). Powyższe obserwacje wskazują, iż romański kościół w Ruszczy został wzniesiony przez warsztat, realizujący katedrę „Hermanowską” na Wawelu oraz szereg innych budowli na obszarze Krakowa.

Na zbadanie oczekują takie miejsca, jak siedziba Toporczyków w Morawicy, Balice, zamek w Tęczynku, wczesnogotycki kościół w Rudawie oraz szereg innych obiektów. Działalność muratorska warsztatów krakowskich sięgała, z pewnością, znacznie dalej w granicach diecezji, aż do Kielc i Sandomierza. Przyszłe badania katedr w wymienionych miastach powinny przynieść wiele informacji na ten temat.

Liczba około trzydziestu kościołów wczesnośredniowiecznych, zlokalizowanych na krakowskim grodzie, podgrodziu, jego przedpolu i niedalekiej okolicy wydaje się imponująca. Znajomość relikwów architektonicznych większości z nich pozwala nam prześledzić rozwój technik budowlanych – od prostych, „płytkowych” ścian świątyń przedromańskich, poprzez płaskie, dość słabo obrobione ciosy, do regularnej „kostki” wapiennej o zróżnicowanych wymiarach. Uwagę zwraca zróżnicowanie typologiczne: rotundy „proste”, dwu – i czteroapsydowa, kościoły jednonawowe z apsydą lub prostokątnym prezbiterium, bazyliki transeptowe i bez transeptu, halowe krypty (katedra, tzw. św. Gereon). O wystroju artystycznym świadczą przede wszystkim detale architektoniczne. Płyty zdobione ornamentem plecionkowym, odnalezione w rejonie katedry, antykizujący kapitel, odkryty na złożu wtórnym w kościele św. Gereona, nagrobna płyta z kościoła „B” z ornamentem krzyża należą do horyzontu najstarszego. Młodsze – to m.in. zachowane „in situ” elementy wystroju krypty św. Leonarda, detale z kościoła św. Gereona, kościoła i klasztoru w Tyńcu. Zespół romańskich detali zgromadzono także w Muzeum Narodowym. Do najpóźniejszych należy portal z kościoła norbertanek a także odkryty ostatnio w klasztorze dominikanów fragment portalu, wykonanego z ceramicznych kształtek. Posadzki wykonywano głównie z zaprawy wapiennej lub gipsowej, ale także i zwykłej gliny (remont kościoła św. Gereona). Około połowy XIII wieku wiele kościołów, na czele z katedrą wawelską, otrzymało posadzki ceramiczne z niewielkich płytek zdobionych polewą i różnymi motywami geometrycznymi, roślinnymi, rzadziej – motywami antropo – i zoomorficznymi. Jak świadczy odkrycie w południowej apsydzie kościoła św. Andrzeja – tynki wewnętrzne romańskich świątyń krakowskich pokrywały różnobarwne polichromie. Do interesujących zabytków należy brązowa antaba w kształcie głowy lwa, przekazana do gotyckiego kościoła w podkrakowskiej Luborzycy, pochodząca najpewniej z reprezentacyjnych drzwi romańskiej katedry. O zawartości skarbcza oraz biblioteki kapitulnej informują spisy z lat 1101 i 1110. Wymienione są tam m.in. wiszące „koro-

ny” – świeczniki, których kilka przykładów zachowało się w Europie. Wyjątkowe znaczenie posiada kopia cesarskiej włóczni św. Maurycego, związana ze Zjazdem Gnieźnieńskim w roku 1000 oraz krzyż wykonany z diademów książęcych, ofiarowanych zapewne przez Bolesława Wstydlwego i św. Kingę. Wyposażenie grobów dostojników kościoła było bogate. Oprócz przedmiotów pochodzących z grobu biskupa Maurusa (zm. 1118) do najcenniejszych należą złoty kielich i patena, odkryte w grobie tzw. „złotego opata” w Tyńcu.

Proces badawczy dotyczący wczesnośredniowiecznej architektury sakralnej Krakowa, mimo iż trwa od wieku XIX, trudno określić jako zakończony, lub nawet bliski zakończenia. Na odkrycie czekają pozostałości co najmniej kilku świątyń – św. Jerzego na Wawelu, św. Idziego, św. Marcina i św. Piotra na Okole, kościoły Kazimierza, ślady prawdziwego, romańskiego kościoła NPMarii przy Rynku. Być może kiedyś odnajdą się także ślady rotundy (?) zwanej „białą wieżą”, usytuowanej po północno-zachodniej stronie miasta lokacyjnego. Badania weryfikacyjne i uzupełniające wymagają kontynuacji, przynoszą bowiem często wyniki zgoła odmienne od dawniejszych interpretacji. Ważnym zagadnieniem jest próba określenia zaplecza osadniczego kościołów zlokalizowanych na przedpolu ówczesnego miasta. Tworzone obecnie makiety i multimedialne prezentacje oparte są jeszcze głównie na podstawie intuicyjnych koncepcji poszczególnych badaczy. Należy mieć nadzieję, iż obraz wczesnośredniowiecznej aglomeracji krakowskiej, w którym murowana architektura sakralna odgrywa tak znaczącą rolę, będzie w niedalekiej przyszłości bardziej nasycony wiedzą opartą na znaleziskach archeologicznych.

